M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 1444

Title: Rasatarangiṇī

1444

InComplete

C

Ras Tarangini	Title
Bhanu Dutt	Author
	Editor
	Year, Vols.
Sk	Publisher
1444 Pages 168 78622	Remarks

ॐ नमः श्रीगणेशाय ॥ लक्ष्मीमालोक्य कुत्र त्रिगमकपदस्मनूशोचयन् यत्र ऊंरून् हत्रेशोणश्वि
पस्मरमिति दृशा कुरं खवी रोमांचकुंचन् ह्याइयं गवीतं चकितमपसरन् लेछरक्कोदि
गंतान् मिं वनदंतेन नूमिं नितमिव कुलयन् पातु मां पीतवासाः ॥१॥ नारस्याः ग्रा म्रकोतारश्रीं
तायाः वैष्म्यकारिणी ॥ क्रियते भानुदत्तेन सूरिरमारसतरंगिणी ॥२॥ वाणीकमलिनीलानो
रेषा रसतरंगिणी ॥ इमाः स्तनाधि यस्तत्र प्रकुमत्र प्रतीयतां ॥३॥ गिरां देवितरंगिणां वार
यहूरवारणं नायस्य विष्पतितोकानामाविलो विरलो रसः ॥४॥ धाइतोः पूर्ववर्द्धित्वनियमा
हतः पूर्वमेव तस्योपन्यासः ॥ मनुविनोरसस्य इतवोभावाद्यस्तेन रसेभ्यः पूर्वं भावा
इयप्रवति ॥ रूप्यंते ॥ रसनुकूलो विकारो भावः ॥ तथा च देहविकारो स्वेदादोभावपदप्रयो
गो ॥ इति ॥ तस्यानुसवतु नयत्रभावपदप्रयोगे ॥ विनिगंतुमशक्य वात ॥ लक्षणानुरो
धेन लक्ष्याव्यवस्थितेः इतरस्वभावस्या स्मभाव बोपनायक वेति सजातीयविजाती
यानति रस्कः त्रयम परांत ननिनामो मनोविकारो वा ॥ सकलप्रधानो मनोविकार इति
वा ॥ स्थायीभावः ॥ न च व्यभिचारिसाधिकभावे वा व्यभिचारः तस्मैतरः भावस्यात्मनाव

बोपनायकत्वाभावात् ॥ चरमसमयस्थायित्वात् स्पष्टायित्वं व्यपदेशः ॥ स चाष्टधा ॥ त
त्र रतिः रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा ॥ जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायि
भावाः प्रकीर्तिताः ॥ तत्रेष्टरस्तुसमीहाजनिता मनोविकृति रतिः ॥ यथा ॥ रतिः ॥ माचक रि
चिद् दृशोनेता कचिद्भूवलोना कचिक्षरणे नाय यथा ॥ चकुर्यस्यलक्षीवलोनिगदितं
पीयूषपाथोधरो कस्तं तापरिचारिका समजनि स्फीतं तस्मितं दोहददोसं तापं तरु
णाः कर्कश नं क्रिं नितिश्वासवाताः इति कस्मादेषभद्विष्पतेमरविमचत्रेमक्षुमः को
मलाः ॥२॥ को मन्मपदादहर्षणता कुरूहलसत वचनवेषवैसादृश्यपद्दलो मनोवि
कारः परिमितो हास्यः ॥ वचननेदवेषनेदक्षेत्रयेक्रोध वा ता तिच्चा ॥ हिः ॥ तत्र कु
तूहलतत यानावात् ॥ यथा ॥ तातचरणं तां ॥ आगच्छत्न रोपकंबमिनिरावेष्टितो
बालके शुष्कांसे परिचारिकाभिरचितं मोद्धास मावेदितः ॥ साक्रतं सकरहल लब्ब
लिवधूत्रे देवरोदापयस्यत्रे किंचिद्दुर्दं चितास्मित लवः पायात्स्य वो वामनः ॥ शाल
वपदादहर्षणता इष्टश्लेषजनितो रसन्मालिंगितः परिमितो मनोविकारः ॥ शोकः नवे

ष्टविशेषजनितविप्रलंभशृंगाररसस्य करुणरसत्वापत्तिः। तस्य रत्यालिंगितत्वात्।
न च रतिः प्रीतिस्तया विनाशोऽपि नोत्पद्यत इति। तथा चासंभव इति। वाच्यं। इष्ट
समीहाजनितमनोविकृते रेवोत्कत्वात्। कुमारसंभवे रत्याः कादंबर्यां महाश्वेतायाः रघुका श्री
व्येऽजस्य प्रलापे करुण एव रसः। तत्र बाधनिश्चयादिष्टवस्तुसमीहाया अभावात्। यत्र
च मृते जीविताशा तत्र शृंगार एव रसः। बाधसंदेहग्रा ह्यस्यग्राह्यसंदेहपर्यवसितत
या समीहाया अप्रतिबंधकत्वात्। तथा चामृतोत्तेकस्मिन्मृते प्रलापः करुणरसः।
जीवतो विश्लिष्टयोः प्रलापः शृंगाररसः। अत एव रसरत्नप्रदीपिकायां करुणरसो
दाहरणं। अपि जीवितनाथ जीवसीत्यभिधायोत्थितया तया पुरःस्थितिनव विप्रलं
भस्य शृंगारागमान प्रवासात्मक करुणात्मकत्वात्। जीवतोरपि विप्रलंभस्य क २
रुणरसत्वमायातमिति चेत्। सत्यं। तत्र करुणरसस्यागवेतत्त्वासन्नत्वात्।
तत्र करुणात्मकत्वव्यपदेशः। यथा। विरहकातरमूर्छयापतितं नयनेन घनेनाश्रुज
लेन सिच्यमाना। तां समवेक्ष्य रतिं विनिश्वसंती करुणाकुलिता बभूव शांतोः

कुलितेत्युदाहरणं। अवज्ञादिजनितः प्रमोदप्रतिकूलः परिमितो मनोविकारः क्रोधः
प्रमोदप्रतिकूलेति विशेषणात् दशानुखदुर्वचनाद्वमातितस्य रामस्य वीररसेनाति
व्याप्तिः। यथा परशुरामवाक्यं॥ ॥ नाहास्य करोमि कर्णतिरतां विस्फुरत् हस्तं भुजः किं
चित्यात्स्तनगामिलोचनयुगे तावन्निमेषोदयात्। या वक्ष्याय ककोटिपंडितरिपुक्ष्मा
पालमौलिस्रवत्तावन्निमेषोदयात्। या वक्ष्यायककोटिपंडितरिपुक्ष्मापालमौलिस्रव
त्त्रमेस्त्रीमान्यपतत्यरागपरस्त्वैर्नामेदिनी मेदिनी। किंचित्स्पाटलैरुदाहरणं। शौर्यदा ग्राद
नदयात्यंतरजलत परिमितो मनोविकार उत्साहः। वीरस्तु युद्धवीरदानवीरदयावीर
भेदात् त्रिविधा। युद्धवीरस्योत्साहो यथा। मेनां संघटयन् कतिं विगुणयं अपांचमका
रयं नेत्रस्यापि त्रिपुरवो न विष्पति जगद्विद्रावणो रावणः इत्युत्साहविचारस्तुदृढदयो
देवो रहस्यां पतिर्ग्पा विन्यासविधिं विनेव विशिखं बाणासनेन्यस्तवान्। अत्र वि
चारादुदाहरणता। दानवीरोत्साहो यथा। आदर्शाय शचीं कमंडलमिदं दर्पाय हेमा
चलेदीपाय च कमणिं महीमिव कल्प्य तोमिन्द्रवेदत्तवान्। द्विजापत्रवितप्रमोदमति

तब्धाकीर्णनेत्रांबुजो ज्ञानी मोन्हयुनंदनस्तदरविलतनप्राय सोढष्टवान्। पद्मविलितनुफ
लितमित्यपूर्णता॥ दयावीरस्योत्साहो यथा॥ उत्तारसंसारपयोधिपारप्राकारमा
लोचयतो जनानां॥ समुद्धितो वह्निमिकैटभारेः रूपांकुरः कौस्तुभकेतकेन॥ अंकुरोपमा
सादपूर्णता॥ अपराधविलोकनश्रवणविलोकनमद्याद्विजनितोऽपरिपूर्णमनोविकारो न्नयं॥ य
था॥ ॥ताडर्य्यपक्षपवनोपमे वितेवीक्ष्यवीक्ष्य यदुनंदनं सुरः॥ नीतनीत इवतन्नका
लियो मदसं दमुदपसर्ल्पमुद्यतः॥ इवोपत्यामना दपूर्णता॥ ॥ अरूपदर्शनस्पर्शनस्म
रणजनिता मनोविकृतिरपरिपूर्णा जुगुप्सा॥ यथा॥ ॥शार्दूलहस्तावकचटचूटपाद्य
मानमारंगशृंग मर्तिहरतिरामचंद्रः॥ वासं चकार नवनार तथा जुगुप्सोङः खेडु ३
डःख मतिरेव नडः खिता नो॥ न तथेति पदादपूर्णता॥ चमत्कारदर्शनस्पर्श
नस्मरणजनितोऽपरिपूर्णो मनोविकारो विस्मयः॥ यथा॥ पुष्पंत मर्जुनं वीक्ष्य
केवादेवान विस्मिता॥ न मेने बकुगोवर्दो दृष्टकर्णपराक्रमः॥ न मेन बकीति
पदादपूर्णता॥ शृंगारादौ चमत्कारदर्शनान्न यत्र मनो विशति रंगतयाना मते

तत्र शृंगारादय एव रसाः प्राधान्येन यत्र भाति तत्राद्भुत एव रसः॥ अंगतया यथा॥ ॥वेषस्य श्रु
तिपं कनात् त्रकटयत्यानंदतीव हृशोः स्वर्णालंकरणान्न्यनक्ति तुलको वैधर्म्यसंगाश्रि
यात् स्मातुवरवपुरागमहस्सः पाद्दारव्यदश्रियो नेदं संजितमेव वक्ति किमिति॥ त्रिल्यंवि
धेर्वर्ल्पतां॥ प्राधान्येन यथा॥ ॥विनामायं कोयं मनुदयति मोरस्सलुन्नगः॥ किरन्नुत्पोस्त्रा
धारा मधिधरणितारा परिट्ठठः॥ धनुर्दृते मारं तिरयति विहारेन नमसां निरातंकः॥ प
के नहुगल मंगेनस्यति॥ इति श्रीरसतरंगिण्यां भानुदत्तविरचितायां स्थायिभावनि
रूपणं प्रथमस्तरंगः॥ ॥अथ विभावा निरूप्यंते॥ विशेषेण नायंस्फत्पादयतिये र
सांस्ते विभावाः॥ ते च द्विविधाः॥ आलंबनविभावा उद्दीपनविभावाश्चेति॥ यमालं
ब्य रसउत्पद्यते स आलंबनविभावः॥ यो रसमुद्दीपयति स उद्दीपनविभावः॥ आलंब
नविभावो यथा॥ प्राणस्य प्रतिमूर्त्तिः प्रत्याप्तामाउपलतिकायाः॥ अधिदेवतं न
नयोः सा ममया काचित्॥ सा सेवा शृंगाररस्योद्दीपनविभावाः॥ तत्र नरतः॥ इंदुचं
द्यालंकारैः प्रियजन गांधर्वसेवाग्निः उपवनगमनविहारैः शृंगाररसस्य

ति। चंद्रचंदनादय ऊहनीयाः॥ यथा॥ संध्याशोणांबरजवनिकाकामिनोः प्रे माद्ये
नांदीत्राम्यत्क्रमरविकृतं मारिषकोपि कालः तारापुष्पांजलिमिव किरन्नूरु य
नृत्युप्यकेतोर्न्नृत्यारंभं प्रविशति शुभ्रादीधितिः सूत्रधारः॥ अथ हास्यविभा
तत्र भरतः॥ विपरीतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च विकृतैरर्थविशे
र्हसतीति रसः स्मृतो हास्यः॥ अंगवैकृत्यादय ऊहनीयाः॥ केयूरैर्घटयन्नम
न्मौलिं विविधैर्धयतबाहुं नेत्रं चलं च पलं नयन्नटयति मायाशिशुच्छायां॥ करु
णरसस्य विभावाः॥ तत्र भरतः॥ इष्टजनस्य विनाशात् शापात् क्लेशाच्च बंधनाद्व्य
सनात्॥ एतैरर्थविशेषैः करुणो रसः समुद्भवति॥ वधदारिद्र्यादय ऊहनीयाः
यथा॥ ॥ त्वां पश्यतो भुजगपाशनिबद्धदेहमद्यापि मे यदसवो न बहिः प्रयांति॥
नेत्रे निमीलति पश्यति नैव तावद्दास्यं मदीयमिति लक्ष्मणमुक्तमेतत्॥ रौद्रस्य
विभावाः॥ तत्र भरतः॥ आयुधघट्टनविभावात् वैरसनेहाद्विदारणच्छेदात्॥ संग्राम
संभवार्थादेस्स्यः संजायते रौद्रः॥ वैरिदर्शननिर्भर्त्सनादय ऊहनीयाः॥ यथा॥ ॥

नचेतीतिमिरस्फातिमत्तवती प्रत्यर्थिचक्रव्यथा मे स्वामार्गवतावकी विजयते निर्वि
शाधारा निशा॥ शुद्धकुवविपक्षपक्षविदलत्कुंभींद्रकुंभस्थलत्रुप्यन्मौक्तिककौतकेन
परितस्तारावलिं वर्षति॥ वीरस्य विभावाः॥ तत्र भरतः॥ उत्साहाध्यवसायाद्विषादित्वा
दविस्मयान्मोहात्॥ विविधादर्थविशेषाद्वीररसो नाम संभवति॥ विनयदयाद
य ऊहनीयाः॥ यथा॥ लंकाधिपः संयति शंकनीयो हरिंद्विनापहबाहुवीर्यैः॥ इसा
लपंतेहनुमंतमेष रामः स्मितेनावरयांचकार॥ दानवीरस्य विभावो यथा॥ ॥ व
कुषा विनयं वहेति केचिद्वचसा केपि च रं निचारुचर्यां॥ अतिथ्यो मनुपागते म
पर्यंकुलकैः पदत्रयं तिकेपि संतः॥ दयावीरस्य विभावो यथा॥ ॥ कथमवि
रलज्जाग्रकिमतो निशायां तमस्त्रिडरवगाहे त्राणि नो वीक्षणीयाः॥ इति किमुम
दुदंचनदीपलेखा निरामपरफातिमुरभिमुरारिः को मुनंसंवनारा॥ ननु स्वनिष्ठरसा
द्॥ कथमुद्दीपनविभावो भवतीति चेत् स्यात्॥ उद्दीपनविभावो ज्ञायमान एव गमकः
स च स्वनिष्ठः परनिष्ठाचेति न विशेषः॥ अनुभावस्तु स्वनिष्ठ एव गमकः॥ तस्मानुमा

वकत्वेन पक्षद्वयमिति यन्मादितितन्न दयावीरः कथं करुणरस एव नान्तर्भवतीति। तन्निरु
पाधिपरदुःखप्रहाणेच्छा दया सा च करुणया विना न संभवतीति चेन्न। करुणरसस्थायि
भावः शोकः दयावीरस्य स्थायिभाव उत्साह इति स्थायिभेदेन भेदात्। ननु दयावीरक
रुणरसप्रतीतेः का गतिरिति चेत् सत्यं। करुणया विना दयावीरस्यानुभावात्।।
इति तत्र करुणाया अनुभावकत्वादिति। भयानकस्य विभावाः तत्र तत्र रतः। विकृत
रव सत्व दर्शन संग्राम रणशून्यगृहगमनाद्याः गुरुनृपयोरपराधाः कृतकस्यान्या
नकोऽज्ञेयः। धाटिकाबंधुबंधनश्रवणस्मरणदर्शनादयस्तु ऊहनीयाः। यथा।। ।।उ
द्यत्कांतिकठोरकेसरदलत्पाथोधरे प्रस्खलद्विद्युद्दीधितिकौंचनीलतजगत्त्रिः
शेषस्तमीधरः। स्फूर्जत्कुंरतिनादभिन्नवसुमार्गप्रविष्टद्विजप्रोद्दाशीर्वनप्रहार्बि ५
तबली व्याप्तो किमायाहरिः। बीभत्सस्य विभावाः तत्र तत्र रतः। अननिमतदर्श
नेन च गंधरसस्पर्शदोषैश्च। उद्वेजनैश्च बकुत्सितबीभत्सरसः समुद्भवति। अरु
घवस्तुनोश्रवणस्मरणादयः ऊहनीयाः। यथा।। ।।योधा नामधरेरशोककुसुमे

नेत्रैः शितै रक्तुजैर्दंतैः कुंददलैः करैः सरसिजैः संपाद्य पुष्पांजलिं। छित्त्वा कर्णमुगं वि
६ धाय कारिणं रक्तावा निक्रौगकैः श्रेतानां बकुंभिः सुरः सुरः स्निदीनत्स्यं समारभ्यतो। अद्भुत
विभावाः तत्र तत्र रतः। यथातिशायार्थ सूक्तवाक्यं शिल्पं च कर्म रूपं चा तत्त्वेन बधैरथैर
सोद्भुतो नाम संभवति मायेन्द्रजालार्द्यस्तातादय ऊहनीयाः। यथा। उद्दामोद्दाममा
द्यन्प्रतिनटदलनोद्रग्रजाग्रस्त्रभावाः सोयं देवो मुदेवोस्तु वतु नरहरिस्तारितारो
प्रविष्टः। यस्य प्रोद्धप्रतापोद्भटविकटसटाकोटिभिः पाटितानामंत्राणं एवं जोधरा
णां बहिहि विनिरग्रविद्धकंतो केतवेनाइन्द्रजालं यथा।।।। ।।ज्योत्स्नित्रिपांगणसीन्निमा
ध्यकिरणं विस्तीर्य चेलांचलं ध्रांतेः कार्मणपांशुभिस्त्रिजगतां नेत्राणि संमोह्य
न्यातारा द्वैवोक्तिकमौक्तिकानि विहगश्रेणीर वक्ष्यनाजीजीत्स्य बहिः करोति विद
नात्पंश्लगोमायिकः।। इति श्रीभानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यां विभावानिरूपणं
नाम द्वितीयस्तरंगः।। ।।अथानुभावा निरूप्यंते। ये रसान् अनुभावयंति अनुभव
गोचरतां नयंति ते अनुभावाः। कटाक्षादयः। करणत्वेनानुभावकता। करणं च

फलायोगस्यावच्छेदेन संबंधित्वं। ननु रसे कथमनुभावकापेक्षेति चेत्। नायकस्थायिना
वः परिस्फुरणे रसः। तस्य चांतरत्वात् ज्ञापकेन विना कथं ज्ञानमित्यनुभावकस्यापेक्षणी
यत्वात्। ननु कटाक्षादयः कथमुद्दीपनविभावा न भवंति। दृष्टे कटाक्षादौ कामिनो म
नो विकारः परिस्फुरणं भवति। अत उद्दीपनत्वमिति चेन्न। पक्षोक्तमशक्यत्वात्। किंच प्राची
न स मतिरपि। दृष्टविक्षितपक्ष्मपंक्तिभिरताकूतस्मितैर्वीक्षितैरेतै रेवत वाद्यमुं
हरिकरक्रोडे जगद्वर्त्तता। अत्रं ततः पांशुलहेमकेतकदलद्रोणी दुरापश्रियो दोर्मूलस्य
विभावनादि हृष्टतः कूरे किमाकांक्ष्मीत्यादयः। इति चेत्तस्य कटाक्षादीनां कर
णत्वेनानुभावकत्वं। विषयत्वेनोद्दीपनविभावत्वं। तथा चात्मनि रसानुभ ६
वकरणत्वेन नायिकाप्रतिकटाक्षादयोऽनुभावाः। ते च दृष्टिगोचरीभूताः कामि
नो मनो विकारं कारयंतो विषयत्वेनोद्दीपनविभाव इति। स चानुभावः कायि
कमानसाहार्यसात्विकभेदाच्चतुर्धा। कायिकाः कुचक्षेपादयः। मानसाः प्रमोदा
दयः। ताडोचतुर्जभञ्जनादयश्च। आहार्याः सात्विकाः रोमांचादयः। अथ शृंगारस्यानु

भावाः। तत्र स्मरतः। सद्यानवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचोधृतिप्रमोदैश्च। विविधैरंग
विकारैस्तमभिनयः प्रयोक्तव्यः। कटाक्षकुचक्षेपादयश्चोहनीयाः। यथा॥ ॥कुक्राङ्गा
रत्नतकलशायो कर्णयोः कर्णिकारं मौलौ मालापरिमवनयादेव रुद्रेस्यवारि। हष्टे मी
क्षे समज्ञ निष्ठितः स्फुरकवोमभूषणायाप्रातवतीतरलकमलप्रोहद्दहः कटाक्षः। अथ हा
स्यस्यानुभावाः। तत्र स्मरतः। विकृताकारैर्वाक्यो रंगविकारैर्विकृतवेषैश्च। हसंजनये द्य
स्मात्तस्मात् ज्ञेयो रसो हास्याख्यः। ओष्ठाधरविवर्णदर्शननासाकपोलस्पंददृष्टिव्याकोशाकुंच
नादयश्चोहनीयाः। यथा। पात्री स्वस्य कपालमंडलमिदं पीयूषभानोः कला वल्ली स्वस्य फ
णामणि फणिपतेः संपाद्यतस्यां शिर्षामायं दीपविधिं वितन्वति शिशौ मंदं हसत्यात
याकिंचित्कुंचदपांगसंगकुटिला दृष्टि मारोपिता। अथ करुणानुभावाः। निश्वसितश्च
सतरुदितैर्मोहागमैः परिदेवतैश्च। अभिनेयः करुणरसो देहायासाभिघातैश्च वा पक्ष
स्वशोषश्चलापवैवर्ण्यादयश्चोहनीयाः। यथा। तातेन निर्गच्छति गणपतौ नाकमद्यापि
तस्या वाचां देव्यस्यजति शिथिलं कंकणं नैव दोर्भ्योः। अथाप्यानं त्रिवलि कुचयोर्न

विपाटीरवंको नेत्रे नियंत्स्य यस्मिन स्थितः कज्जलं क्षेत्यमेति॥३॥ अथ रौद्रस्यानुभा
वाः॥ ॥ नाना प्रहरणं संकुलशिरसः कंपैः कराग्रनिःपेषैः॥ घोरै रथैर्विशेषैस्त
स्यानित्ययः प्रयोक्तव्यः॥७॥ भ्रुकुटीदंतोष्ठपीडनादय ऊहनीयाः यथा॥ ॥ येषे
नीमेन बद्धभ्रुकुटिघनरवं दंतनिपीडितोष्ठं विलिखित्मा व्योम्नि विंध्याचलचडुल
चमत्कारस्नाजः करीद्राः॥ तेषामेषां कपालाद्द्विरदनय विक्षुताः काचिदुड्डीयलग्रा
द्विंबेपीक्षुषन्नातो मधुकरपटली लांछनस्य छलेन॥८॥ अथ वीररसानुभावाः॥
तत्र स्वरतः शौर्यवीर्यधैर्यैर्वीर्यैरुत्साहपराक्रमप्रभावेक्ष्या वाक्यैराक्षेपकृतैर्वीर
रसः सम्यग्नित्ययः॥९॥ विनयदानादय ऊहनीयाः तत्वं तीद्रियस्परस्स स्य ७
ज्ञापकाः धीरीरधर्मा न विलमर्हतीति तत्वचसर्वत्रोक्तः तथा च धैर्योत्साहो नव
दानवीरधर्मा विति चेत्तासत्याधैर्यपदेन बोधव्यान्नावत्तुत्साहपदेन चाक्षकुतु
कादयो विवक्षिताः यथा अत्रत्राव श्रुत्वविधा॥ ॥ तत्र मनन सोप्पतुनाकउस्कः॥

तस्य च ज्ञानमेवात्मकं तद्भमानसमैंद्रियकं चेति न विशेषः॥ युद्धवीरस्यानुभावो
यथा॥ ॥ अग्रे वास्तव जिह्म मग्र स्मरव्यापारदीक्षागुरुः पार्श्वे तस्य विपक्षप
क्षद्मनः क्रीडाधनो गवणः॥ इच्छं जल्पति सर्वतः परिजने संध्यास्मृतिं कुर्वतः श्री
रामस्य नकं सनकस्य पवने क्षणास्यको पिक्रमा॥१०॥ दयावीरस्यानुभावो यथा॥ उद्दा
स्यंते विद्यांतस्तोमधरे ऊग प्रत्ययकरे पाथोधरे वर्षति क्रोडव्याकुलवत्सगोकुल
दयादीनोक्षणः केशवः॥ हस्तन्यस्तमहीधरस्तुतितिस्त्रिया नैवांगुलीपत्रवैवर्ण्यं स्व
स्मरुरीकरोति ननतोः स्वस्व हरस्पंक्षकं॥१२॥ दानवीरस्यानुभावो यथा॥ ॥ अदा
स्यंन विधेहि गच्छ न गृहात् संवीक्ष्यसद्ब्राह्मणैर्याचे किंतु समवंतमेतदखिलंको
सद्धणं द्धम्यतां॥ दामश्चे दहमस्मि चेत् बहुमती सर्वैव संगृह्यतां स्वर्णं चेत् अकद
क्षिणा धनपते दानीयसंपाद्यतां॥१३॥ अथ भयानकस्यानुभावाः॥ तत्र स्वरतः॥
करचरणनेत्रमस्तकसर्वांगानां प्रकंपनैश्चैवा शुकोष्टतालुकंठे ये भयानको

नित्यमभिनेयः ॥ २३ ॥ रोमांचवदनवैवर्ण्यस्वरभेदादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ अन्त्यस्त्र
स्रवद्रणावलीढवदनव्याकीर्णफेनोच्चयः काकव्याकुलघोरघर्घररवस्फारीभ
वत्त्रोचनार्कपत्रस्रवल्लददंक्रिवामनतनुश्यामोर्मिनुत्राधरं विस्तीर्णलिंगमस्य व
क्रकुहरे सल्लस्यगावः स्थिताः ॥ अत्र बीभत्सानुभावाः ॥ ॥ तत्रसरतनः ॥ ॥ अन
ननेत्रविघूर्णनलोचननासामुखाच्छादनेनैवात्र स्यक्रवाक्यपतनैर्बी
भत्सरसस्याभिनेयः ॥ २५ ॥ सर्वांगसंहारनिष्ठीवनादयश्चोहनीयाः ॥
यथा ॥ कपर्द्दकुहरेषु खकुहरे विनिहते संवीक्ष्य दिनकरं लक्ष्मीः ॥ हतदैत्यपलक
वलत्त्रां स्याम्बुरवमंस्तु केऽपि दधिरः ॥ अत्र यथाद्भुतरसानुभावाः ॥ ॥ तत्रसरतः ॥ परस्यद्रोग्र ८
हणोत्त्रासैर्दिशाकारेश्च साधुवादैश्चावेपथुगद्गदवचनैः स्वरदैरभिनयस्तस्याः २६ नि
र्निमेषप्रेक्षणरोमांचादय ऊहनीयाः ॥ यथा ॥ पांडवं वीक्ष्य दोर्दंडखंडितारातिमंडलं ॥
श्रद्धापितांकितांनेत्रे निमेषा नैव जाग्रति ॥ २७ ॥ इति ॥ अनुभाववर्णनं नाम तृतीयस्त

नविलसत्सुधाकरकलाधिकाराधिकाकरं किरणमालिनः किंतु सदैतत्तस्या वपुः ॥ तव
कनकमंजरी वहति रवंजरीटयतस्ततः स्मरमहालसा कथयकेयन्तु लीलातिधीः ॥
नतु दशावस्था स्वभिलाषगुणकथाप्रलापाश्च निर्विचारोऽस्याः रिम्ना वास्योत्तरेन
गणितास्ताः किं स्वतंत्रा एवेति चेन्न अंशुक्येऽभिलाषस्य चर्वणात्मकत्वेतोगु
णकथायाः उत्साहे प्रलापस्यांतर्भावात् ॥ अत्र प्रतिभाति । हलमधिकोत्यभि
चारित्वादिति नोल्लाहरणछलेन रसमाशेषोपि संविधितदतिशृंगारे
दर्शनात्तारौद्रे चंद्रजालादिदर्शनात् हास्येऽपदेशात्पापदेशायोर्दर्श
नात् वीभत्से हेदर्शनाच्चासंग्रहक्रियासंपादनं छलं ॥ इयं तु रसतरंगिणी
त्यादि विभावाः ॥ अवमानप्रतिपत्तुकुचेष्टादयः ॥ अनुभावाः ॥ वक्रोक्तिनिभ्र
तवीक्षणप्रवृत्तिप्रच्छादनादयः ॥ शृंगारे यथा ॥ ॥ सं केती कृतकाननं प्रविश
तोरत्योन्यकोरहलादस्यवत्प्रतिमानमारचयता रत्योत्सुकस्यतोः कंचत्का

यमित्यतः किंशालयेरात्मान माह एवंतौ राधामाधवयोर्निकुंजकुहरान्तश्रीविका
पातु वः संग्रामेयथा॥ ॥ सत्यापिकल्पान्तकथं तल्लशाक्षीन्तुरोपकंठेकुतरीहप
मायाः ॥ हंसो कपींद्रस्य तुरंगस्वेदमायोजयामास समरामचंद्रः ॥ सर्वाणि व्यभि
चारिस्थलानि विस्तरभिया नोदाहृतानि ॥ श्रांतस्यौग्रजुगुप्साः संभोगे वम्योः
विप्रलंभे श्रालस्य ग्लानि निर्वेद श्रमशंका निद्रौत्सुक्यापस्मारस्तप्ताविबो
धोन्मादजाड्यासूया व्यभिचारिणः॥२॥ हास्ये श्रवहित्थालस्य निद्रा सुप्त बोधा
सूया व्यभिचारिणः॥३॥ करुणे मोहनिर्वेददैन्यजाड्यविषादभ्रमापस्मारो
न्मादव्याधालस्यवेपथुस्तंभस्वरभेदाश्रूणि व्यभिचारिणः॥४॥ रौद्रे उत्साह १८
६ स्मृति मति गर्वावेगामर्षौग्र्यरोमांचा व्यभिचारिणः॥५॥ भयेस्तंभ
स्वेदगद्गदतारोमांचवैवर्ण्यशंकामोहावेगादैन्यचापलत्रासापस्मारत्र
त्यमूर्छा व्यभिचारिणो वा॥६॥ बीभत्सेऽपस्मारमतिव्याधिमोहावेगवैवर्ण्या

नि व्यभिचारिणो वा॥७॥ अद्भुते स्तंभस्वेदगद्गदताश्रूरोमांचवितर्कस्तंभाव्य
भिचारिणो वा॥८॥ शांत्ये च व्यभिचारिणो वा रसाकूलाऽहनीयाः स्थायिनोपि
व्यभिचरंति॥ हासः शृंगारे रतिः शांते करुणे हासः क्रोधो वीरे भयं शोक
शृंगारयोः॥ जुगुप्सा भयानकेप्युत्साहविस्मयौ सर्वरसेषु व्यभिचारिणौ
उत्साहो रौद्रहास्ययोरिति॥७॥ इति श्रीभानुदत्तविरचितायां रसतरंगिण्यां व्यभि
चारिभावनिरूपणं नाम पंचमस्तरंगः॥ ॥ अथ रसानिरूप्यंते॥ विभा
वानुभावसात्विकव्यभिचारिभावैरुपनीयमानः स्थायिभावः परिपूर्णो र
स्यमानो रसः॥ भावविभावानुभावव्यभिचारिभावैर्मनो विश्रामो यत्र क्रिय
ते स वा रसः॥ उद्बुद्धस्थायिभाववासनावा रसः॥ प्रबोधका विभावसात्विक
व्यभिचारिभावाः नचद्धतोः प्रथमानुरागेति व्याप्तिः॥ ह्रवानुभावा भावादिति
वाच्यं तत्रापि जन्मांतरीयानुभववासनादिति॥ सच रसो द्विविधः॥ लौकिकोलौ

किकश्चेति। लौकिकसन्निकर्षजन्मा रसो लौकिकः अलौकिकसन्निकर्षजन्मा
रसो लौकिकः। लौकिकसन्निकर्षः षोडा विषयगतः अलौकिकसन्निकर्षो ज्ञा
नं। तेषु चानुभूतेषु ज्ञानमेतज्जन्मा ननुभूतेष्वपि तेषु प्राक्तनसंस्काराद्वारा ज्ञान
मेव प्रत्यासत्तिः। अलौकिकरसस्त्रिधा स्वाप्निको मनोरथिकः औपनयिक
श्चेति। औपनयिको व्यपदेशपदार्थचमत्कारेनाद्येचापरं तु द्वयेरप्यानंदरूपता
न तु मानोरथिको रसो नत्रास्ति द्वद्इति चेत्सत्यं। अस्माकं तु मनोरथोपरि च तत्रा
माद्वापीतटक्रीडाकाननकेलिकौतुककलुषामास्तुः परं द्दीयते। इत्यादौ मानो २८
रथिकशृंगारस्य वर्णनात्। शास्त्रेषु रसस्यत्रैविध्यगणनाच्च रसे न विना चमत्का
रुत्पत्तेरिति तत्र विशेषाः॥ तत्र न रसाः॥ ॥शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीर
भयानकाबीभत्साद्भुतसंज्ञौ च नाद्ये चाष्टौ रसाः स्मृताः॥ रामकलाधिदे
वतं विष्णुः स च शृंगारस्य दैवतं। तेन सकलाकांक्षाविषयत्वेनाराध्यत

या प्रथमं शृंगारोपन्यासः। ननु वात्सल्यं लौल्यं भक्तिः कार्पण्यं वा कथं न रसाः।
आर्द्रतातिलाषश्रद्धास्पृहाणां तत्र सत्वादिति चेन्न। तेषां व्यभिचारित्वात्क
थं तानंककस्यरसस्यते व्यभिचारिनो वा न वेत्युरिति चेत्सत्यं। वात्सल्ये करु
णो रसः। लौल्ये हास्यो भक्तौ शांतिः कार्पण्ये हास्यः। न चैवं पत्रकृत्सयोत्ता। अत्र व्य
भिचारित्वेनावरूपकत्वात्। धार्मिकत्वनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वात्। व्यभि
चारी रतिरेवास्तु किं करुणेति चेन्न। रतेः शोकइतिशोककारणतायां रतेरूप
त्वयात्। किंच रतेः कस्य रसस्य व्यभिचारित्वं। न शृंगारहास्यरौद्रवीराणां
मुवनिस्थुतपरस्परश्रीतिहासक्रोधानां तत्रानावात्। न बीभत्स्यभयजुगुप्सा
नाभावात्। नाद्भुतस्य। तत्र तिष्ठतोपि विस्मयस्यास्थिरत्वात्। तस्माच्छोकस्य स्था
यितया स्थायिशोकत्वावः करुणस्यौतितिकोरसइति। ननु तर्हि रेवास्तु किं
हास्येनेति चेत्तन्न सकस्यास्तु व्यभिचारी करुणरौद्रवीरभयानकबीभत्सानां

तत्रानवकाशात्। नोक्तस्य सतो विस्मयस्य तत्रास्थिरत्वात्। न शृंगारस्यार
तेः स्थायित्वाभावात्। परंतु रत्या समं हास्यस्य सांकर्यं। ननु रति हासयोर
संकीर्णत्वस्यानाभावात्। इत्थं सांकर्यं स्यादिति चेत्। न। हेतोरसाधारण्यात्
असाधारण्यमत्र स्थायित्वं। यथा रतेः सांकर्येपि स्थायित्वोक्तावसाधारण्यं क्रमेणे
ष्यते तथा तत्सांकर्येपि स्थायित्वं हास्यस्यावादसाधारण्यात् हास्योपि इष्यते। शांताव
स्थाने च वासनाभावपि असाधारणहेतवः। आकृतादयः संति तेषामपि रस
त्वापत्तिरिति वाच्यं। आर्द्रतादीनामपि रतित्वात्। तस्माच्च तत्र तत्रासाधारण्येन
त्वापत्तिः। ननु हास्य क्रोधोत्साहयत्र तस्माद्वीररसो रौद्रश्च तयोरन्यतर एक एव रसो २०
वक्तव्यमिति चेत्। न। स्थायिभेदेन भेदात्। उत्साहस्वामित्वाद्वीरे नतु रौद्रे। क्रोधस्वामित्वाद्रौ
द्रे नतु वीरे। अनेनमत एव तत्र सर्वत्र साक्षीति। यूनोः परस्परं परिपूर्णः प्रमोदः रस
स्य कृत्स्नं संपूर्णं रतिर्नाबोधो वा शृंगारः। यूनोरेकत्र प्रमोदस्य रतेर्वा क्वचिन्न तत्तायां व्यतिरे

केवापरिपुष्टैरसाभावा रसाभासा इति। स च द्विविधः। संयोगो विप्रलंभश्चेति। तत्र दर्शनस्पर्श
नसंलालनादिभिरितरेतरमनुरूपमानंदमुखं वा परस्परं संयोगे नोपभुज्यमानस्त्रानंदो वा सं
योगः। संयोगो बहिरिंद्रिय संबंधः। अस्य देवता विष्णुः। वर्णः श्यामः। यथा। सोत्रे नवाहु
वदनानि पराहतानि पाणिः पयोधरगतो जडतां जगाम। नन्वमाः परं तु दृष्टुं वेष्टु रेवती
दीविश्रंभयन्तु हृदन्मधुमदनस्याप्रानिद्वारणं चूर्णं तु तन्मयस्य वदनं कौतेकुचांतस्थशि
स्मितं व्यस्तउत्कूलयदिति तिवलिप्रव्यक्तनाभिश्रियः राधायाद्दरघूर्णितोत्पलदलत्रोणी
मदप्राहिन्निर्हक्कोणस्यतरंगितैर्विरचितो दीर्घाम्बुरेव स्मराः राधेशानां समयानां नायका
नां नायिकानां च भेदेन नायकयोरवस्थाभेदेन च शृंगारस्य बहवो भेदास्ते च रसमंज
र्यां विशेषतो दर्शिताः। इह विस्तरभिया न दर्शिता इति। अथ हावा निरूप्यंते। तत्रादर
नग। ॥ लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितं। मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ल
लितं तथा। विहृतं चेति विज्ञेया दश हावास्तु योषितां। नारीणां शृंगारचेष्टा हावाः। ननु स्व
भावजो नारीणां। ननु विब्बोक विलास विच्छित्ति विभ्रमाः स्त्रूपाणामपि संभवंतीति चेत्।

सत्वोद्दीपकान्वयव्यतिरेकाभ्यां नायिकानां हावा विर्भावतिरोभावा इति लीला वि
लासविछित्तिविभ्रमललितानि शरीराणि मोट्टायितकुट्टमितविब्बोकविहृतानि अंतरा
णि किलकिंचितमुत्तयसंकीर्णमिति। प्रियतमभूषणवचनाद्यनुकृतिर्लीला तत्र
विभावाः सखीमुखकौतुककलापः अनुभावः प्रियपरिहासः यथा। चंडांशोर्वरमा
त्रिकुंबितिमनो। जिह्नासितुमुत्तुवांसं च कौतुकया तया विरचिते वंशीरवे राधया॥
एषः स्फूर्जति कस्पतिः स्वनः इति क्रोधाकुलकानने राधां वीक्ष्य लज्जाप्रतानपिहि
तां स्मेरो हरिः पातु वः। यागमनवदननयनप्रवृत्तीनां यः कश्चिदुत्पद्यते विशेषः स
विलासः अत्र विभावाः प्रियदर्शनस्मरणादयः अनुभावाः अभिलाषवैदग्ध्यप्रकाशसं २२
केतप्रीतिप्रकटनादयः यथा। कुरंगं कांचिदवरस्फुरदलिनलकं वहिर्विवेक्त्रध्वनुर्वलत्कुंडलकां
तिमाचिवलितग्रीवं लयेत्सा वचः ग्रातर्नर्त्तितपुंडरीकपरिषत्सांद्रित्यपाटल्लरीदृष्टिर्यत्र
तिजायते वरतनोर्वदिशः स्वराकाधिकाः॥ आकल्पयन्नभूषणविन्यासो विछित्तिः तत्र
विभावाः सौकुमार्यप्रियसौभाग्यसौंदर्यगर्वक्रोधक्लेशप्रकाशादयः अनुभावाः ग

र्वमानक्लेशप्रकाशादयः यथा। केयूरं नकरे पदे न कटकं मौलौ न माला गुनाः कस्तूरीतिलकं तथा
पितनुते संसारश्रियां सर्वाधिक्यमसौ विभाति फलकेयद्वेधसा पुष्कवोजानीमः किंतु तत्र म
न्मथमहीपाले न संप्राप्तता। ४।। वागंगभूषणानां स्थानविपर्यासो विभ्रमः तत्र विभावा धनम
दरागौत्सुक्यादयः अनुभावाः प्रियसखीपरिहासादयः यथा। सर्कं केलिविधौ निजांशुकमि
यापी तांबरं संहृतकंपमाप्ता पारिधायपमनवनातप्रातः प्रयांत्याबहिः। अन्नादाशुवसनं च
लेचपलयन् को पहत्याद्दर्शयन् वाचा कौतुकमाचरन्नु स्मितसुधाक्लिग्धो हरिः पातु नः। श्र
माभिलाषगर्वस्मितहर्षत्रयसंक्रुधसंकरः किलकिंचितं। तत्र विभावाः नवयौवनोद्रेदवांच
ल्यादयः अनुभावाः कर्षव्यातिर्निवारणादयः यथा। को दंडमारोहति चंद्रिमां तं मधुव्रतः कोहति
शोणिमातां पयःसुधां वर्षति वेदमानं स्वर्णं च तः स्विद्यति किं तिरहितो। एक्रोधाराग मधुस्मि
ताः मधुद्वयस्मितासतैला दृष्टिर्लीलाक्रीडाभिः परिमर्दिताः स्मितसुधाधारानिषिक्ताः स्रा ताः
स्फेडारस्मैर्नतो नवकलामालाभिराज्जविताः जाया मुर्मयिद्रौ नराजदृष्टिः स्फीटाः कटाक्षस्तः।
५। बालप्रावेमुखस्मरतिनिःतत्प्रायोदर्शनमोहायितं। अत्र विभावाः सपत्नीत्रासलोकत्रासलज्जा
दयः अनुभावाः मनः प्रेमकथनप्रकेतनिवेदनादयः यथा। नस्मेडस्मकथा न तं कथमपि श्रो
तुं सक्तु त्कंवते राधा किंतु विकीर्णरत्नकपाटादागस्यमोधानूहि नस्मरत्रे त्रपुरिस्फुरकुचतरिस्के

दोहत्रमदोन्मत्तरिप्यावालानकुटिलिमसुरक्तदृष्टितः हृष्टांतिकेत्रास्यति ॥१३॥ दुःखेनुखचेष्टाकूह
मितो अत्र विभावाः रागोत्कटद्रष्टातक रक्तकंतलाधरग्रहादयः अनुभावाः कपरका
यसंकोचकपटसीत्कारादयः यथा ॥ रोकुंपाणिः प्रचलति चिराद्गुलिर्निश्चला मे
भ्रूविक्षेपोन्रकुटिकुटिलो नेत्रमंतः प्रसन्नं ॥ राधा श्लेषेत्न वतिस्फुतनो रदमात्रो न कारः ॥
कंपो मूर्ध्नः प्रचलति सुखं मन्युखात्र प्रयाति ॥१४॥ गर्वाभिमान संभूतो विकारो नादरा
त्मको विब्बोकः ॥ अत्र विभावाः यौवनमदधनमदकुलमदप्रियापराधादयः अनुभा
वाः अवहित्थे दुर्वचनदुःप्रेक्षणादयः यथा ॥ कृतांजलिः कांत रदप्रियानः प्राणेश्वरः पार्श्वे
मुपागमा मा नखीमुखेकुंडलरत्नरेखा मेषा स्तुतः श्लेहिनु माचकांक्षा ॥१५॥ मनकलांगसमी
चीनविन्यासो ललितं ॥ अत्र अनिता दयोंतर्भवति ॥ अत्र विभावाः मनः प्रसादप्रियतमगा
दनुरागधीरत्वादयः अनुभावाः प्रियवशीकरणोत्कानुरागचमत्कारादयः यथा ॥ २२
कलक्काणितमेखलं चपलचारु नेत्रांचलं प्रसन्नमुखमंडलं श्रवणपत्रचरक्त
उलामस्फुरत्सुलकबंधुरं लवितशोणिश्रोणीधरे विहस्यकमलेक्षणा व्रजति क
स्यकेलीग्रहे ॥१६॥ श्रुतो वचः प्रियसंधाव ग्निना बाह्यार्तिर्विहितो तत्र व्याजलज्जा
दयो विभावाः अनुभावाः अन्यथा चेष्टान्यथा वह्नादयः मा जाय यथा ॥ अभिलषतिकपेलेच